

## ЖОДНІ ЗМІНИ НЕМОЖЛИВІ, ЯКЩО ЇМ ОПИРАЄТЬСЯ БІЛЬШІСТЬ

– Чи довго чекати на зміни?

– Якщо чекати, то довго.

**Дмитро Биков**

*Є лише дві не скасовувані структури,  
що не можуть бути реформованими –  
церква і академія наук.*

**Академічний фольклор**

Ця стаття не замовна, але й спонтанною її назвати не можна, оскільки 21.10.22 на засіданні президії НАН України її президент А.Г. Загородній звернувся до членів президії з проханням долучитися до обговорення матеріалів, оприлюднених на шпальтах жовтневого числа газети «Світ» (№ 37-38) під заголовком «*Наука, освіта та інновації: змінитися, щоб перемогти*». Фактично в ньому висвітлювалися виступи учасників міжнародного семінару «*Відновлення науки, освіти та інновацій в Україні*», скликаного Національною академією наук, інженерії та медицини США і присвяченого обміну досвідом, набутим різними країнами в організації в них науково-освітньої сфери, з метою допомогти у цій справі і нам .

Після ознайомлення з думками колег першим виникло питання, а чому подібний захід організували американці, а не, скажімо, НАН України, яку ця проблема має хвилювати ніяк не менше. Потім виникло здивування: знати про інші академії цікаво і повчально, але у 2020 р. саме наша Академія видала фундаментальну працю О.В. Грачева і В.І. Хоревіна «*Академічна наука країн світу*» в якій на прикладі детального аналізу структури, цілей і джерел фінансування академії 117(!) країн дана розгорнута картина, як, де, навіщо і за що розвивається наука, а також дано порівняння з НАН України. Може, цей 575-сторінковий виклад менше стосується освіти, але те, що наукова і освітня галузі є нерозривними, не є таємницею. Звісно, ми можемо і маємо лише дякувати організаторам і учасникам згаданого семінару, хоча те, що жодний учасник не згадав цю інформативну працю, викликає подив.

Тим не менш, доручення президента Академії поступило, і мені здалося доречним розповісти, що робить Відділення фізики і астрономії НАН України (ВФА), яке на відміну від слів Д. Бикова (див. епіграф), не чекає змін, а робить спроби щось міняти, принаймні обговорює питання реформування Академії і, знаходячи щось, що здається, корисним, формулює пропозиції, передаючи їх керівництву. На жаль, вони не знаходять підтримки переважної більшості колег, які, напевно, знають відомий афоризм, що любляють члени різних академії, теж винесений в епіграф, про безплідність будь-яких намірів змінювати існуючі віками академічні інституції. Проте можу дещо розчарувати моїх колег, оскільки, як на мене, його зміст полягає у звертанні уваги, що до академії треба ставитись, як до «святині» – плекати і оберігати, належним чином утримувати, поважати і, прислухаючись до неї, довіряти, бо маючи правовий імунітет, наука нетлінна.

\*\*\*

Цілком погоджуючись з цим, ВФА вважає зміни, коли вони назріли, можливими і, попри їхню об'єктивну ризиковість, закликає до них. У відповідь як головне чує заперечення, яке зводиться до надання *гарантій*, що стане краще, хоча, зрозуміло – їх немає і бути не може. Крім того, члени нашого відділення впевнені, що післявоєнне життя буде суттєво іншим, тому поточний момент є найкращим для започаткування трансформацій, які б враховували зміни, що вже відбулися і відбуватимуться в житті країни. А ми, якщо бути відвертими, продовжуємо все робити за старими лекалами і сподіваємось на нове.

Ще одне сакраментальне гасло можна почути від тих, начебто, не заперечує щось міняти, але, водночас, ставить «медичну» умову «*не нашкодь*», яка сильно обмежує простір

---

<sup>1</sup> За браком місця в газеті розміщено дещо скорочений варіант статті, яка нижче подана у вихідному варіанті.

дій. Та й неможливо щось змінювати і очікувати на загальне задоволення. З цього приводу наведу слова історика В.О. Ключевського: *«Милуючись, як реформи перетворюють давнину, треба пильно стежити, аби старина не перетворила реформи».*

Справді, два роки тому ми обрали нове керівництво Академії, повіривши у реформи, які були обіцяні. Процес, як кажуть, іде, але надзвичайно повільно і без необхідного ентузіазму та – головне – вчинків на випередження розвитку ситуації. Тож з часом, вкотре починаєш переконуватися, що відомий принцип щодо благих планів на здійснення реформ і поведінки реформаторів працює, оскільки давно помічено, що навіть налаштовані на зміни люди, обійнявши високу посаду, стають, зазвичай, охоронцями існуючих правил і звичок, починають на багато що дивитися новими очима, оцінюючи власні «до владні» уявлення про стан справ як спрощені, «тверезо» зважають на труднощі і нервові втрати. У підсумку, бажання щось змінювати відходить на другий план. При цьому відсутність гарантій і страх нашкодити сковують ініціативу, хоча посада і існує для того, аби звершити заявлені зміни.

Уявимо, що вони відбудуться. Тоді треба чітко уявляти, що найгіршим їхнім результатом може бути деякий політичний компроміс, коли головною нашою силою – силою вчених – визнають не наше вміння знаходити розв'язки нагальних державних проблем (включаючи організаційно-управлінські), а спроможність виводити сотні науковців на демонстрації. Головна ж сила уряду полягатиме не у відповідальності за непопулярну частину реформ, а у тому, що через Верховну Раду він може провести будь-які закони, зокрема, про майно Академії. Такого ми допустити не можемо, тому маємо діяти якомога швидко.

\*\*\*

Розуміючи подібні виклики і застереження, ВФА на своїх Загальних зборах (33) від 29 липня поточного року обговорило питання можливого реформування НАН України, оскільки впевнено, що майбутнє нашої країни залежить не від Бога або Президента та його намірів, а виключно від наукового потенціалу країни і розвитку її освіти. Якщо вони будуть в порядку, за це майбутнє можна не хвилюватися.

По-перше, ми звернулися до спільноти НАН України з словами, що внаслідок нічим не виправданої, нелюдської агресії росії, науковці і освітяни мають бути готовими до труднощів і непростих рішень, навчаючись жити і працювати у нових умовах, які достеменно нікому невідомі. Життя нагадує калейдоскоп – кожна наступна «картинка» погано пам'ятає попередню. Але кому, як не вченим, що вміють аналізувати явища хаосу, пропонувати дії, які б хоч трохи мінімізували руйнування і безвихідні втрати. Нам їх не подолати без об'єднання зусиль і усвідомлення, що Академія є нашим спільним благом. На цьому тлі 33 ВФА зібрали 17 академіків, 41 члена-кореспондента, делегатів від установ ВФА, а також представників Ради молодих вчених – всього 98 осіб, 29 з яких виступили чи прийняли участь у дискусіях.

По-друге, наголошувалося, що проблема реформування НАН України, як і науково-освітньої сфери країни в цілому, далеко не нова. Зокрема, ще 15 років тому працювала робоча група, а частина її наробок, всупереч часто повторюваним думкам щодо їхнього не втілення у життя, насправді, увійшла до роботи Академії. Проте, бажане покращання практично не позначилося на рівні науки, будучи знівельоване багаторічним «науковим голодомором», що призвів до купи негараздів – деградації наукового обладнання, соромного для цивілізованої країни рівня поваги науки суспільством і владою, падіння нижче плінтусу статусу науковця чи освітянина, катастрофічного відтоку кадрів, особливо молодих, ганебної заробітної плати науковців. Ситуація настільки погана, що коли тепер, через війну, різні країни відкривають для українських вчених одно- або дворічні позиції при умові повернення додому після закінчення роботи, такі місця працевлаштування не мають попиту, і навіть не дуже молоді вчені не хочуть на них подавати свої документи. Все це яскраво свідчить, що Академія вимагає модернізації, бо вражена багатьма вадами, як і час, що її сформував. Вона – і це принципово – теж вимагає коштів, бо їхня недостача чи відсутність зведе реформи до безглуздості.

По-третє, додам від себе, ніхто не хоче визнати, що в Україні якимось неприродно існують два міністерства науки. Одне – це те, що так і зветься, але «воює» на трьох різних фронтах – власне науки, загальної освіти і вищої. Друге – Національна академія наук, за якою пришиковуються ще кілька державних галузевих академій, які тримають позиції лише на одному з фронтів – науковому, де по праву хотіли б бути головними «ударними силами». І цей конфлікт жодними гарними стосунками між міністром і президентами не розв'язати.

По-п'яте, ВФА дійшло висновку, що на даному етапі НАН України, незважаючи на високу назву і статус найвищої наукової інституції країни, нічого в ній не вирішує і ні за що не відповідає. Ми знаходимось у точці, коли думка наукового співтовариства не коштує нічого, з нами, якщо виключити формальні процедури, ніхто не радиться з тих чи інших питань державної ваги. Мені легко заперечити, що я не знаю Статуту, в якому, буцімто, все прописано. Але немає законодавчих державних актів, де б проголошувалося, для чого країна утримує таку, скажемо чесно, недешеву структуру, як Академія наук з десятками її науково-дослідних установ, де були виписані її права і обов'язки. Ми втратили майже усі важелі впливу на рішення Уряду, розвиток економіки, інші сфери буття країни – зокрема, мало що можемо навіть у галузі вищої освіти. З іншого боку, влада через відсутність закону про Академію, не має жодних обмежень у її підпорядкуванні собі, фактично позбавивши нас академічної свободи, незалежності і авторитету, з приводу чого Академія інтелігентно мовчить, що не додає їй репутації. Остання страждає, й коли Академія демонструє сервільність разом із «страусовою» політикою невтручання, коли високі науково-освітні і виборні посади обіймаються персонажами з недоброчинними фактами їхньої власної біографії або не завжди жорстко реагує на випадки явної псевдонауки. Та й взагалі, від нас не звучить очевидне твердження, що керувати наукою мають лише професіонали, а не менеджери.

\*\*\*

Що ж пропонує ВФА? Насамперед, сказати жорстку правду і досягти консенсусу стосовно вкрай критичного стану науки в Україні, причин цієї кризи і шляхів виходу з неї. Одна з них – взаємодія Академії і влади, незважаючи на, буцімто, непогані особисті стосунки керівників Академії з представниками вищих владних кіл, які все ще не засвоїли, що наука – це кімнатна рослина, лише належний догляд якої дає результат. У протилежному випадку, вона гине. Якщо влада про це не здогадується, наша задача – донести до неї цю просту істину. Якщо ж знає, то висновок ще простіший – її (владу) хвилює лише майно Академії.

Від влади ми часто чуємо, що наука має себе сама годувати. Це нонсенс і уявлення некомпетентних осіб, особливо коли взяти до уваги, що на Академію як основне завдання покладається видобуток нових знань про природу та суспільство. В жодній країні наука, як і оборона, освіта, медицина, не є ринковим продуктом, хоча певну комерційну складову вона містить. Держава, має взяти на себе забезпечення розвитку фундаментальних напрямів, бо саме вони визначають її світовий престиж. Накопичення знань дає змогу розвивати технології і мати прибуток, який є не метою, а результатом фундаментальних досліджень. Треба також мати на увазі, що останні як частина національної культури, що формує громадянське суспільство, живуть і самоорганізуються за своїми внутрішніми законами, практично не реагуючи на вказівки керівництва будь-якого рівня. Спроби втручання у вільні наукові пошуки нічого, крім негативу, для них не несуть – це аксіома.

Такі думки звучали на ЗЗ, учасники яких висловили кілька пропозицій, які б могли бути висловлені від імені НАН України з метою системного реформування науково-освітнього сектору нашої країни. У підсумку, вони звелися до наступних:

– розділити науку і загальну освіту, створивши Міністерство освіти, а також або Міністерство науки і вищої освіти, або Державний орган (Агенцію чи Комітет), подібний до Комітету з науки і техніки СРСР, який би координував прикладні розробки і опікувався інноваціями разом з державними і іноземними інвестиціями, в першу чергу, в стратегічні галузі економіки;

- клопотати перед Верховною Радою України щодо прийняття низки законів, які б стимулювали приватних підприємців і промисловість вкладати гроші у технологічні виробництва з максимально можливою доданою вартістю;
- передбачати у Держбюджеті окрему – захищену – статтю щодо закупівлі обладнання для потреб науки і розвитку технологій з метою повоєнного відновлення інфраструктури України;
- наполягати на оберненні тенденції щорічного урізання академічного бюджету, прийнявши план поступового виходу на його «законний» розмір у 1,7% ВВП<sup>2</sup>;
- з метою оптимізації робочого часу науковців клопотати перед КМ і ВР України щодо внесення змін у чинне законодавство для суттєвого спрощення форм звітності за науково-дослідні та науково-технічні роботи, значно скоротивши паперовий документообіг і значно збільшивши його електронну складову.

Ряд пропозицій стосувалися нашої рідної домівки – Академії і виходили з упевненості, що вона залишає спроможність на самореформування. Серед них:

- розроблення Стратегії реформ економіки України, узгодженої з Планом відновлення України, яка об'єднує різні сектори економіки, для чого створити в НАН України експертну групу зі стратегічного планування;
- створення у структурі апарату Президії НАН України спеціалізованого підрозділу для вивчення конкретних потреб промисловості у воєнний та повоєнний час і доводити цю інформацію до інститутів, планування, а також допомоги у впровадженні створених ними технологій, розробок тощо;
- створення в Президії НАН України підрозділу з опрацювання з держорганами спрощення прийому благодійної допомоги та передачі/закупки наукового обладнання від фондів і наукових організацій світу;
- створення Добродійного фонду оновлення зруйнованих установ, який функціонує на гранти та пожертви з України та світу, зокрема за рахунок добровільної відмови членів НАН України отримувати у 2023 році оплату за академічне звання;
- введення з 2023 року в дію розроблену ВФА систему прозорого розподілу базового фінансування між установами НАН України.

Стосовно останнього мушу сказати, що він не знаходить підтримки відділень НАН України, які, зазвичай, отримують бюджет, так би мовити, «від досягнутого» за попередні роки, що не враховує якість поточної роботи установ. Система ВФА, навпаки, є загальною і виходить як з оприлюднених у щорічних звітах НАН України показників діяльності установ, так і даних їхньої Державної атестації. Важливо, що система зрозуміла, дозволяє перевірку і не є, як нам здається, упередженою чи вигідною ВФА. Але під різними приводами вона, піддаючись жорсткому остракізму, щоразу відхиляється.

\*\*\*

Нарешті, 33 не могли не відреагувати на прийняту Президією НАН України постанову, що закликає відділення висловитись стосовно структури Академії, яка наразі містить 14 відділень і десь 160 юридичних осіб. Пропонуючи певну реорганізацію у порядку дискусії, ВФА бачить можливе оновлення її структури, яке спирається на той же секційний устрій, а саме:

#### *Секція I*

1. *Відділення математичних наук та інформаційних технологій;*
2. *Відділення фізичних наук і наук про Землю;*
3. *Відділення технічних і інженерних наук;*

#### *Секція II*

1. *Відділення хімії та наук про матеріали;*
2. *Відділення наук про життя і медицини;*

<sup>2</sup> Щонайменше, чотирикратного, до 1% ВВП, що є однією з вимог ЄС, кандидатом на вступ до якого вона нещодавно стала. Але наша власна його цифра набагато вища і наразі вкрай необхідна.

### 3. Відділення загальної біології, генетики;

#### Секція III

1. Відділення економічних і соціальних наук<sup>3</sup>;
2. Відділення історії, філософії та проблем глобалізації;
3. Відділення гуманітаристики (або гуманітарних наук);

Звісно, таке перегрупування є доволі умовним і вимагає узгоджень. Його треба робити поетапно. На першому – відповідні відділення об'єднуються мовби механічно, академіки-секретарі призначається президентом або пропонуються існуючими з тих, хто очолює відділення, що об'єднуються, а двоє інших стають заступниками на зарплаті. Але це стосується лише перехідного періоду до нових виборних ЗЗ Академії (у 2025 році), коли чинна схема з одним академіком-секретарем і заступниками без оплати відновлюється.

Пропонується також зробити статутними нормами НАН України заборону суміщення посад президента, віцепрезидента, головного вченого секретаря і академіка-секретаря з посадою директора інституту<sup>4</sup>, а також останньої з посадою заввідділу.

За перехідний період має бути ретельно проаналізована і оновлена тематика, кількість установ (аби прибрати дубляж), кількість наукових рад і журналів. Може, з'ясується, що деякі великі установи (як ХФТІ чи інші) змінять свою «прописку» частково, себто деякі їхні установи перейдуть до інших відділень, що теж нескладно зробити. Єдине, що не викликає сумнівів, це опір з боку відділень, які знаходять масу «залізних» аргументів проти не тільки такої, а й будь-якої реорганізації. Тому зміни краще робити від імені президента або Бюро президії. ВФА ж здається, що редукована структура допоможе зробити роботу академії більш мобільною, цілеспрямованою і ефективною.

Крім того, була висловлена думка щодо ініціювання академією припинення дії, можна сказати, «совкової норми» поділу обраних до лав академії на дійсних членів і членів-кореспондентів, що має деяке історичне підґрунтя, але не відповідає традиції ряду сучасних академій, де обрання є одноразовим, проте високо пороговим. Згадка про статус членів-кореспондентів є в якихось Законах, проте це не означає, що НАН України не може клопотати про відповідну зміну, яка є логічною і нормальною. Якщо ж говорити про історію, то наразі членами-кореспондентами мали б вважатися іноземні члени НАН України, а не наші «кандидати» в академіки на кшталт колишніх кандидатів в члени КПРС, які гарною поведінкою і слухняністю мали «заслужити» своє повноправне членство у лавах компартії.

Наприкінці обговорення Я.С. Яцків, спираючись на приклад Польської АН, висловив думку щодо піднесення ролі та відповідальності відділень, сказав, що Секції можна прибрати. Безперечно, можна і так, назвавши секціями існуючі відділення (всередині оновлених відділень «старі» можуть зватися і секторами, що дозволить формально зберегти Секційну структуру). Як би не було, вибори і будь-які посадові справи мають спочатку розглядатися у секціях/секторах, потім голосуватися на відділеннях, а остаточне обрання, як і тепер, здійснюється ЗЗ або Президією НАН України. Звісно, назви вакансій для обрання доречно також оголошувати по відділеннях (а не по секціях/секторах).

\*\*\*

---

<sup>3</sup> При обговоренні пролунала пропозиція щодо передачі Інституту права і Університету права до профільної НАПН України. Багато дискутували й з питання передачі деяких установ в університети. В принципі, ідея знайшла підтримку, проте конкретики не було.

<sup>4</sup> Скажімо, в СРСР обраний секретар ЦК не залишався секретарем обкому чи призначений міністр або його заступники – директорами заводів, а директор – начальником цеху.

**Підсумовуючи інформацію про роботу і пропозиції ЗЗ ВФА, хотів би наголосити, що реформування Академії є не забаганкою одного відділення, а неминучим велінням часу. Мета – рішуча, аж до агресивної, активізація роботи академії як однієї з найважливіших державних організацій, в якій зібрано інтелект нашої нації, осучаснення досліджень, виокремлення в них напрямів, які є невідкладними для держави, скорочення баласту, підвищення «тематичної» мобільності науковців та справжній – підтверджений – міжнародний рівень їхніх результатів<sup>5</sup>. Ми також усвідомлюємо особливість поточного моменту, коли головними мають стати дослідження, які безпосередньо спрямовані на інновації у держбезпеці, обороні і медицині, проте без втрати їхньої фундаментальної і навчальної складових. Тим самим у повоєнній розбудові України Академія мусить сказати своє вагоме слово, виступаючи, передовсім, не виконавцем, а ініціатором різних починань. Але чи схочуть почути нас компетентні органи? Питання питань... адже без довіри влади і суспільства, зробити щось, справді, корисне у Академії навряд чи вийде. Ба більше: поки влада не прислухатиметься до думок реально працюючих вчених, не вірю, що попереду нас чекатиме щось добре і сфері інновацій.**

В цілому, Загальні збори ВФА пройшли, як на мене, успішно. Попри розгляд складних питань і непросту поточну ситуацію, вони не виявили жодних сумнівів учасників у нашій остаточній перемозі над кривавим ворогом і найскорішому відновленні нашої рідної країни, якщо воно спиратиметься на зростаюче визнання у суспільстві ролі науки і освіти для нашого сталого розвитку. Багато з учасників закінчували свої виступи гаслом «Слава Україні!».

Академік НАН України  
В.М. Локтєв

---

<sup>5</sup> Не виключено, окремого підходу заслуговують ті гуманітарні напрями, для яких національна прив'язка є природною.